

ДО 65-РІЧЧЯ ВЕЛИКОЇ ПЕРЕМОГИ

УДК 94(477)«1941/1943»

Валентина Саверська-Лихошва

АНТИФАШИСТСЬКІ ПОВСТАННЯ В РОКИ ТИМЧАСОВОЇ ОКУПАЦІЇ УКРАЇНИ НІМЕЦЬКО-ФАШИСТСЬКИМИ ЗАГАРБНИКАМИ (1941-1943) ТА ЇХ РОЛЬ У ВИЗВОЛЕННІ ВІТЧИЗНИ

Намагання ліквідувати «білі плями» історії рідного краю, спростувати думку про те, що підпільно-партизанська боротьба в тилу ворога (1941-1943 роки) в Україні керувалася виключно з центру; висвітлення антифашистських повстань у Варві та у Павлограді – основна мета даного дослідження.

Ключові слова: війна, партизани, підпільники, опір, фашисти.

Райцентр Варва відомий на Чернігівщині не лише своїми запасами нафти і газу, а й героїчною боротьбою населення з ворогом під час німецько-фашистської окупації з 11 вересня 1941-го по 11 вересня 1943-го років. Упродовж війни на окупованій території України масових повстань було лише два: Варвинське, що на Чернігівщині, та Павлоградське на Дніпропетровщині.

У надзвичайно складних умовах перших місяців війни партизанський рух, який об'єднував місцеве населення, виявився по-справжньому народним, добровільним, із чітко визначеними змістом і метою.

Діяльність КП(б)У та РНК УРСР по формуванню підпільних організацій і партизанських загонів на тимчасово окупованій території влітку-восени 1941 року

Однією з характерних рис Великої Вітчизняної війни було прагнення багатьох людей стати на захист Батьківщини [32;215]. Матеріалізувалося воно, по-перше, у бажанні потрапити на фронт, по-друге, у виникненні добровільних форм участі населення в боротьбі з ворогом [1;186]. Із самого початку війни на допомогу збройним силам почали створюватися різні народні формування. Із прикордонної смуги патріотичний рух швидко поширився на всю Україну. Впродовж перших днів директивою РНК СРСР та ВКП(б) від 29 червня 1941 року «Про охорону підприємств і установ та створення винищувальних батальйонів» схвалено започаткування народних ополчень [21;26]. У ній указувалося: «В захоплених ворогом районах створювати партизанські загоны й диверсійні групи для боротьби з частинами ворожої армії, розгортання партизанської війни» [40;300]. 4 липня видано спільну постанову ЦК ВКП(б) та ДКО, в якій патріотичному руху народу надавалося організованого характеру, впорядковувався процес створення народних формувань, визначалися їх основні види [2;133]. 6 липня ЦК КП(б)У, Президія Верховної Ради і РНК УРСР закликали український народ напружити зусилля для відсічі ворогу та роз-

© Саверська-Лихошва Валентина Василівна – учитель історії та правознавства, заступник директора з навчально-виховної роботи Варвинської районної гімназії, заслужений учитель України.

горнути широку партизанську боротьбу в тилу. Наступна постанова ЦК ВКП(б) від 18 липня 1941 року «Про організацію боротьби в тилу німецьких військ» зобов'язувала партійні комітети поліпшити керівництво боротьбою радянського народу, надати їй найширшого розмаху й бойової активності» [40;300].

Особлива увага приділялася створенню партизанських і диверсійних загонів, баз їх матеріального забезпечення, але швидка окупація більшості районів України, жорстока розправа фашистів над партизанами й підпільниками порушили ці плани. Атмосфера підозри, недовіри й нетерпимості, що склалася в кінці 30-х років, арешти й репресії породжували відчуття невпевненості та страху, сковували ініціативу [2;220]. Радянська оборонна доктрина передбачала в разі ворожої агресії завдати у відповідь нищівного удару й розгромити ворога на його території [5;34]. На це орієнтував і бойовий статут Червоної армії 1939 року.

Ще в середині 30-х років у північних і західних регіонах колишнього СРСР розпочалося широкомасштабне формування спеціальних центрів з підготовки фахівців ведення партизанської боротьби: мінерів, радистів, водіїв, готувалися конспіративні квартири, лінії зв'язку, склади зі зброєю, продуктами, друкарським обладнанням [6;189]. У 1933 році вийшла «Інструкція про партизанську боротьбу». Цією роботою опікувалися два відомства – НКВС і Генеральний штаб РСЧА, між якими існували протиріччя.

Подібні структури формувалися й в Україні. Про це згадував інженер-полковник І.Г.Старинов, готуючи спеціалістів партизанської боротьби на західних кордонах Київського військового округу в 1929-1933 роках [2;221]. Було створено понад 60 диверсійних груп (1400 осіб) у напрямку Південно-Західної залізниці. Руйнувати важливі об'єкти на окупованій території мали б радіоміни (наприклад, група І.Кудрі в Києві). Але цю роботу припинено в кінці 30-х років. Партизанські формування (лише в Білорусії їх було 3 000) ліквідовано, розгорнулося переслідування прихильників ідей партизанської боротьби. Ілля Старинов згадував: «На жаль, у 1937/38 роках було знищено всі партизанські бази, репресовані кадри». А його самого звинувачено в формуванні банд (партизанів) [2;221]. «Якби навіть 20 червня 1941 року, – зазначав генерал Тимофій Строкач, який з червня 1942-го був начальником УШПР, – хтось заїкнувся про те, що в разі нападу доведеться вести партизанську боротьбу, його б назвали панікером...» [2;221].

Але вже з перших днів війни почали спішно формувати ополчення, диверсійні батальйони, створювати штаби, комітети, до складу яких входили військово-службовці, секретарі обкомів і райкомів, голови виконкомів. 28 червня члени Політбюро і секретарі ЦК КП(б)У М.О.Бурмистенко, Д.С.Коротченко, М.С.Хрущов, М.С.Співак провели нараду з секретарями обкомів. 30 червня ЦК КП(б)У створив оперативну групу в складі Л.П.Дрожжина, А.Н.Зленка, М.С.Співака, Т.А.Строкача. 3-го липня у виступі по радіо Сталін наголосив на формуванні руху Опору, а 5-го липня Центральним Комітетом КП(б)У прийнято спеціальну постанову «Про організацію партизанської боротьби і утворення партійних організацій в тилу ворога». В обласних центрах почали діяти короткотермінові партизанські школи й курси командирів [17;39]. Цього ж дня також відбулася розмова з першим секретарем Чернігівського обкому партії О.Ф.Федоровим про негайну підготовку підпілля та розгортання партизанської боротьби [37;8], а наступного – Президія Верховної Ради, РНК України і ЦК КП(б)У опублікували звернення, в якому закликали народ стійко захищати кожен клептик радянської землі [26;145]. 13 липня прийнято постанову про створення підпільного обкому [46;60], райкомів партії та партизанських загонів [45;31]. Було сформовано підпільний обком (О.Ф.Федоров та М.М.Попудренко), 3 міськкоми – Чернігівський, Ніжинський, Прилуцький, 39 райкомів, 65 первинних парторганізацій і груп, обласний партизанський загін (150-200 осіб). На 25 липня для боротьби з парашутистами організовано 40 винищувальних одиниць (9 964 осіб) [5;16]. За липень на триденних курсах підготовлено 150-200 чоловік. 5 серпня на Чернігівщині завершено фор-

мування руху Опору, але реально на кінець 1941-42 років діяли лише один обком, 10 райкомів та 24 парторганізації [45;33].

18 липня прийнято постанову ЦК ВКП(б) «Про організацію боротьби в тилу німецьких військ». Та поки вона дійшла до безпосередніх виконавців, загарбники вже захопили більшу частину України. Тож помилки та прорахунки призвели до того, що протягом кількох місяців окупації гітлерівці знищили десятки підпільних обкомів, райкомів, груп. До кінця 1941 року 2,5 тисячі осіб здійснили спробу перейти лінію фронту, проте більшість із них загинула [2;223]. За суперечливими офіційними даними, до кінця 1941 року в Україні сформовано 26 підпільних обкомів, 685 міськкомів і райкомів, 4 316 організацій, 883 загони, 1700 диверсійних і розвідувальних груп (35 тисяч осіб). З липня 1941-го по червень 1942-го через лінію фронту перекинуто 805 розвідників і зв'язкових.

У 1942 році в тил ворога переправлено 2027 розвідників і 595 розвідувальних груп, а через деякий час повернулися лише 400 розвідників і 34 групи. За рік воєнних дій в Україні підготовлено для підпільної та партизанської роботи 30 тисяч осіб, проте розгорнули діяльність лише 13 підпільних обкомів, 110 міськкомів і райкомів, 280 партосередків, 4 обкоми комсомолу, 110 міськкомів і райкомів ЛКСМУ. До літа 1942-го з 200 партизанських загонів продовжували діяти лише 10% (12 тисяч осіб), а всього їх було підготовлено 3500 [43; 34-35].

Тож найважчим був 1941 рік. 30 травня 1942-го при Ставці Верховного Головнокомандувача створено ЦШПР (П.К.Пономаренко), Т.А.Строкач очолив УШПР. О.В. та А.О. Лихолати [19;179] схилиються до того, що червень 1941-го – грудень 1942-го можна вважати першим етапом руху Опору в Україні, а з 1943 року розпочався другий етап.

Отже, наслідки першого етапу становлення руху Опору в Україні виявилися сумними. Після тяжких поразок літа 1942-го реальною силою в тилу ворога були з'єднання О.Федорова, С.Ковпака, О.Сабурова, М.Воронцова, що дислокувалися переважно в північно-східних районах Чернігівської та Сумської областей.

Формування Варвинської підпільної організації та її доля (літо 1941-початок 1942 років)

Із перших днів війни з Варвинського району пішли на фронт понад 400 мешканців, близько двох сотень будували оборонні споруди [27;60]. 10 липня 1941-го на засіданні бюро Варвинського райкому КП(б)У розглядалися питання роботи винищувального батальйону та підготовки населення до протиповітряної оборони [27;58]. Згодом розпочалася робота зі створення винищувального батальйону, члени якого паралельно охороняли мости через річку Удай і шляхи сполучення [67;12]. У серпні вдалося евакуювати частину колгоспної техніки, худобу і 30 сімей активістів. В урочищах Першуха, Сага, Попівщина та в саду колишнього райвиконкому сформовано склади зброї, боєприпасів, продуктів харчування [16;17]. У вересні 1941-го для винищувального батальйону надійшло 7 ручних кулеметів [35;102-112]. 12 вересня евакуація з Варви припинилася, бо німцям удалося оточити війська Південно-Західного фронту біля міста Лохвиця на Полтавщині [18;176]. Виникла небезпека раптового захоплення райцентру. З 12 по 17 вересня німецька авіація постійно бомбардувала райцентр, намагаючись знищити військовий аеродром. 17 вересня 41-го містечко було окуповане, а за кілька днів німцям стали відомі імена членів підпільної організації. В цей час арештовано й страчено П.І.П'янигу, В.Ф. Петухова, Ф.І. Оніщенко, В.М.Цицуру та інших. Член райкому партії Крикливий покінчив життя самогубством.

У січні 1942-го до Варви прибув представник ЦК КП(б)У Г.І.Котеленець з метою поновлення підпільної роботи. Налагодивши контакт із жителькою села Калиновиця Мотроною Давиденко, яка була зв'язковою, 28 січня провели першу нараду з питання організації підпільної роботи [25;250]. Проте наступного дня фашисти заарештували Г.І.Котеленця та Мотрону з немовлям і стратили їх у Прилуцькій в'язниці. За кілька днів із Прилук до Варви прибув загін ГПФ-721 (гестапо) і заарештував 20 осіб, серед яких були й підпільники.

Тож на кінець січня 1942 року в райцентрі склалася напружена обстановка, при якій підпільна боротьба здавалася неможливою.

Діяльність новоствореної підпільної організації

31 січня 1942 року колишній завідувач оргвідділу Варвинського РК КП(б)У Трохим Кириченко та вчитель історії ічнянської школи, уродженець Варви Іван Романович Кисляк зробили повторну спробу поновити підпільну організацію [27;66]. Оскільки Кириченко перебував під особливим наглядом поліції, більшу частину організаційних функцій узяв на себе Кисляк. За кілька днів знайдено спільників. Ними стали Ф.Н.Онопрійко, Г.Ю.Тарануха, Г.О.Громницький, І.М.Холод, П.Й.Мошенець, В.Г.Мудрий, М.Я.Прихода, А.Ф.Карпенко, В.Й.Кривуца [30;4]. Для того, щоб знати суть справ у районі, декільком із них довелося офіційно влаштуватися на роботу в органи окупаційної влади. Це зробили Г.О.Громницький (секретар районного старостату), Г.Ю. Тарануха (зоотехнік), В.Г.Мудрий (працівник поліції). П.Й.Мошенець та І.Я.Іванюк встановили в приміщенні початкової школи радіоприймач і розповсюджували серед населення зведення Радінформбюро.

Для залякування місцевих жителів окупанти періодично влаштовували розправи. 2 квітня 1942 року з Прилук до райцентру прибув загін СС. Не маючи достатньо сил, підпільники тимчасово залишили селище, відійшовши в приудайські ліси. В ніч із 2 на 3 квітня у Варві заарештовано та вивезено в озерянськом напрямку й розстріляно 19 осіб (Й.С.Кальченко, В.Ф.Петухов, П.Д. Близнюк, С.П. Корінь, І.П.Давиденко, І.Н.Синенко, І.Т.Поляний, М.Г.Первун, П.К.Пилипченко, С.М.Квас, Ф.П.Лісовий, А.І.Федоренко, Г.А.Олефір та інші) [27;100].

У квітні 1942-го до підпільників приєдналася сім'я Г.Я.Фурси й лікар Корній Лаврентійович Надуєв із персоналом районної лікарні [30;4]. Г.О.Громницький, який працював секретарем районного старостату, сповістив підпільників, що навесні 1942-го планується вивезення земляків до Німеччини. П.Й.Мошенець та Г.Я.Фурса з односторонніми оперативними розповсюджували рукописні листівки, в результаті чого багато односельців вчасно залишили райцентр і уникли репресій.

У цей час Г.Ю.Тарануха налагодив зв'язок із керівником озерянського підпілля П.П.Волохом та калиновицького – Л.П.Іваненком. Тож у червні 1942-го варвинське підпілля нараховувало 22 члени. 17 липня біля села Богдани поліція заарештувала І.П.Здоровця і відправила до прилуцької в'язниці, з якої за допомогою працівників старостату та поліції Г.О.Громницького, Юрченка, В.Г.Мудрого його було звільнено. Проте 4 листопада Т.Кириченко та Ф.Онопрійко знову були арештовані й відправлені до Чернігова. Після цього керівництво перейшло до І.Р.Кисляка, І.П.Здоровця та Г.Ю.Таранухи. Поступово налагоджувалися контакти з підпільниками Срібнянського та Ічнянського районів.

Січень-лютий 1943-го стали початком трагедії для фашистів, бо Радянська армія перейшла в контрнаступ. Партизани також активізували діяльність, а тому німці вирішили залякати мирних жителів. У січні цього ж року відбулися масові розстріли мешканців Прилук [15;15], а в середині лютого сталася срібнянська трагедія, в пожарищі якої згоріли 682 особи. Керівництво варвинського підпілля було попереджене членом організації В.Г.Мудрим, який працював у поліції, про те, що готуються репресії й проти них [39;227]. Крім того, Василь Мудрий повідомив, що начальник дільничної поліції Олексій Суглоба та поліцай Микола Барановський готові підтримати підпільників. 23 лютого 1943-го року в райцентрі розпочалися арешти.

Отже, новостворена Варвинська підпільна організація поновила свою діяльність навесні 1942-го. Самостійно, без підтримки УШПР та партійних органів за рік роботи їй удалося налагодити контакти з підпільниками сусідніх районів, залучити членів організації до роботи в органах окупаційної влади, розповсюджувати зведення Радінформбюро, перешкоджати відправленню земляків на роботу до Німеччини.

Повстання в райцентрі у ніч із 26 на 27 лютого 1943 року.

Бойові дії Варвинського партизанського загону

З 23 по 26 лютого 1943-го заарештовано 187 мешканців Варви [39;225]. За кілька днів планувалося кинути до в'язниці ще близько 5 тисяч (у ході повстання наведені цифри підтвердилися списками). Місце для розправи було визначено – пагорб на Холодниці [27;79],[44;4], незабаром В.Г.Мудрий сповістив, що це фашисти планують учинити 27-го лютого. Щоб визволити ув'язнених і зірвати плани загарбників, підпільники вирішили в ніч із 26 на 27 лютого підняти повстання. Для цього було створено штаб (І.П.Здоровець, І.Р.Кисляк, П.І.Кривуца, Г.О.Громницький, П.П.Волох) і розроблено план дій.

У ніч із 26 на 27 лютого охорону ув'язнених здійснювали підпільники В.Г.Мудрий, М.Г.Барановський та О.П.Суглоба, які за кілька хвилин звільнили заарештованих. Організатори закликали їх приєднатися до повстанців. Начальника поліції Назима та його заступника взяли під варту. Після цього було оточено гуртожиток, у якому розмістилося підкріплення. До приміщення зайшли Суглоба, Мудрий і Барановський, що вважалися «своїми» серед поліцаїв. Суглоба, начебто за наказом жандармерії, запропонував «гостям» здати зброю на збереження в зв'язку з особливою ситуацією. Коли ж поліцаї почали заперечувати, то один із прибулих для певності зняв слухавку, викликав начебто по перерізаному шнуру жандармерію і, отримавши наказ, твердо повторив його: «Здати зброю!» Після цього підпільники зв'язали «гостей» та причинили їх у камерях. Справу було закінчено без жодного пострілу [28;2].

Потім повстанці розділилися на чотири групи й рушили в різних напрямках. Перша під керівництвом М. Барановського направилася до жандармерії (нинішній будинок друкарні). Щоб меншими були втрати, вирішено виманити фашистів із приміщення. Тільки-но начальник вийшов на ганок, як був скошений кулею, а двоє інших німців вистрибнули через вікна й напівголі тікали зимової ночі аж до Журавської царини. Друга група (В.Мудрий, П.Нагнойний) атакувала приміщення земської школи, в якому розмістилися солдати СС. Третя під командою О.П.Суглоби та Д.І.Гапона – споруду сільськогосподарської інспекції (теперішня аптека). Будинок інспекції був важкодоступний і аж до вечора 27 лютого повстанці тримали його під прицілом. Четверта група під керівництвом І.Р.Кисляка і Г.Ю.Таранухи вирушила в озерянському напрямку. Назустріч їм рухалися два есесівці й арештовані озерянці. У результаті перестрілки фашистів було знищено, а затриманих – звільнено.

Ще до сходу сонця мешканці райцентру почали збиратися на майдані. Над будинком райвиконкомом замайорів червоний прапор і загримів гучномовець. Мітинг розпочав І.П.Здоровець. А за кілька годин штаб повстання закликав варвинців створити партизанський загін [18;75]. У селі Озеряни під керівництвом підпільників на чолі з П.П.Волохом створено загін у складі 34 осіб, у селі Брагінці – 12 чоловік (керівники П.Д.Дзюба та Т.Ф.Будась). М.А.Пашенко та І.Д.Сліпченко очолювали підпільну групу з десяти жителів села Мармизівка. Шість осіб на чолі з Л.П.Іваненком та М.Д.Приходьком розпочали діяльність у селі Калиновиця. Бойові групи також діяли в селах Богдани (Х.Ф.Смовський), Остапівка (М.П.Дяченко, Г.Д.Дробілко, М.А.Устенко), Гнідинці (М.М.Костенко).

Отже, 27 лютого 1943 року повстання у Варві мало успіх. Воно продемонструвало ненависть населення до фашистських загарбників, свідчило про подальше наростання партизанської боротьби, готовність українського народу дати відсіч ворогу й без керівництва з центру.

Уночі 27 лютого 1943-го року штаб підбив підсумок бойових дій. У цей час у приміщенні сільськогосподарської інспекції залишилися німці, яких не вдалося вибити. Повстанці очікували, що ранком 28 лютого фашисти повернуться, щоб забрати своїх. Враховуючи цей факт, частина повстанців на чолі з І.Р.Кисляком, І.М.Холодом і Г.Ю.Таранухою зайняли кругову оборону на західній околиці Варви. При появі німців патріоти відступили до центру Варви, а далі – в напрямку

села Озеряни. Увірвавшись до Варви, фашисти почали палити крайні хати на Заріччі. Згоріло близько 70 осіб, у руїни перетворилися до ста будинків.

Критично оцінивши ситуацію, штаб вирішив сформувати партизанський загін. Командирами підрозділів призначено Г.Ю.Тарануху, М.Р.Приходька, В.Г.Мудрого, Г.І.Корнева, О.П.Суглобу. Групу розвідки очолили Г.О.Громницький та Г.Я.Фурса. А 1 березня фашисти повторно повернулися до райцентру й здійснили справжню розправу над мешканцями Озерян за те, що там формувалася партизанський загін. Протягом двадцяти днів березня 1943-го загін маневрував територією Варвинського, Срібнянського та Лохвицького районів, ліквідовуючи поліцейські дільниці та німецькі установи. За цей час проведено п'ять боїв, знищено близько сорока поліцаїв, захоплено 38 гвинтівок, один кулемет [15;15]. Підійшовши до села, месники виставляли довкола вартових, аби фашисти не змогли довідатися про місцезнаходження загону.

15 березня загін лубенської поліції та фашистів розпочав бойові дії проти партизанського загону, що перебував неподалік села Озеряни. В ході чотиригодинного бою вбито 9 гітлерівців на чолі з німецьким офіцером Гематом. А незабаром відбувся бій із катом Роменщини Батютою. В середині березня, коли партизанський загін розмістився в хуторі Сряківщина, вартові помітили трьох підозрілих осіб, яких тут же було й затримано. Виявилося, що вони здійснювали розвідувальну роботу. Партизани розправились із прибульцями, а за кілька днів фашистська газета «Прилуцький кур'єр» оплакувала цих загоданців. 18 березня о 10 годині в селі Макушиха розгорілася сутичка між партизанами та поліцаями. Останні підпалили одну з будівель, що послужило сигналом до наступу німців. У такій обстановці штаб партизанського загону вирішив із настанням темноти відступити до Срібнянщини, щоб зберегти людей [40;227]. За це фашисти по-звірячому помстилися мешканцям села Озеряни, спаливши та закатували 219 осіб [40;227]. Ситуація з кожним днем погіршувалася. Ворог постійно вистежував місцезнаходження загону. Щоб уникнути розгрому, штаб вирішив розміститися на території кількох районів Чернігівської та Полтавської областей [40;228]. Загін розділився на 16 груп (від 7 до 15 осіб) і зробив спробу самостійно вийти з оточення.

Недалеко від Варви є невеличкий острівець Сага. Тут і розмістилась одна з груп. 2 квітня фашисти вирішили розгромити месників. Поліцаїв, що наступали з прилуцького боку, партизани спробували загнати в болото, а тих, що добиралися човнами з боку Варви, потопили. В бою загинули начальник варвинської поліції і районний староста.

У квітні 1943-го мармизівська група (17 осіб) на чолі з М.А.Пашенком та озерянська (10 осіб) Георгія Корнева вийшли до лісу Лаптур Лохвицького району, що на Полтавщині. Тут перебували, виходячи з оточення, лейтенант Червоної армії Є.Х. Соколовський та А.С. Яровий. Партизани запропонували Соколовському очолити загін, оскільки він був кадровим офіцером. Той погодився. 18 квітня німці планували вибити партизанів із лісу. Це був перший бій, який успішно провів Є.Х.Соколовський [8;4].

У середині травня майже всі групи зібралися в єдиний загін, який нараховував 150 осіб. 22 травня було вирішено обрати командування у такому складі: Є.Х. Соколовський – командир, І.П. Здоровець – комісар, Г.О. Громницький – заступник, А.С. Яровий – начальник розвідки, К.Л. Надуєв – начальник медичної служби, П.І. Кривуца – начальник постачання. Командирами відділень призначено Г.Ю. Тарануху, П.Д.Дзюбу, М.Р.Приходька. План бойових дій був такий: пройти територією Варвинського, Срібнянського, Іваницького, Ічнянського, Малодівицького і Яблунівського районів Чернігівської, Лохвицького, Пирятинського й Чорнуського Полтавської та Глинського Сумської областей із метою здійснення диверсій. Партизани продовжували пересуватися лісами, що довкола сіл Гнідинці, Богдани, Антонівка, Брагінці. 4 червня 1943-го, перебуваючи в лісі Момотів (біля села Брагінці), месники помітили, що фашистський «Мессершміт» зробив вимушену посадку біля села Макушиха. Послана група на чолі з А.С.Яровим підпала

літак. 6 червня було розгромлено поліцейську дільницю села Горобіївка Срібнянського району, а 11 червня знищено німецьку комендатуру на залізничній станції Юсківці [8;4]. 16 червня Варвинський партизанський загін об'єднався на Срібнянщині з місцевою групою під керівництвом Ф.П.Поети [9;3].

Партизани мали намір узяти під контроль стару дорогу сполученням Київ-Суми між містами Прилуки та Ромни, бо нею фашисти перекидали живу силу й техніку, поповнюючи свої ряди під час Курської битви [24;21]. 24 червня месникам поталанило захопити декілька вантажівок із військовим спорядженням і близько сотні возів із фуражем. У кінці червня біля міста Ромни загін поповнився зброєю, яку було знайдено з допомогою місцевої жительки Явдохи Назарко [24;21].

Одним із найтяжчих випробувань в історії партизанського загону був бій під урочищем Вшива Срібнянського району. Німці прорвалися до лісу, але відкрити вогонь боялися, щоб не перестріляти своїх. Санітарка Марія Шульженко хоробро виносила поранених.

У селі Нова Гребля Прилуцького району стався кумедний випадок. Група партизанів, переодягнених у німецьку форму, на чолі з перекладачем С.І.Дігтярем 16 липня о 16 годині під'їхала до поліцейської дільниці, перебила її працівників, забрала зброю та боеприпаси, а під вечір, довідавшись про подію, із міста Прилуки до села прибув підрозділ гітлерівців. Саме в цей час у приміщенні поліцейської дільниці зібралася решта поліцаїв. Побачивши німців, що наближались, поліцаї прийняли їх за переодягнених партизанів, що знову повернулися, і відкрили вогонь: у результаті перестріляли один одного.

Протягом липня 1943 року між станціями Юсківці та Гребінка партизани підірвали потяг, зіпсували 50 молотарок, 28 тракторів, захопили близько десятка автомобілів.

У серпні Варвинський партизанський загін знову розділився на три групи. Першу очолював Є.Х.Соколовський (150 осіб), другу – І.Р.Кисляк (80 чоловік), третю – Г.О.Назим (80 месників), розгорнувши бойові дії в Прилуцькому, Іваницькому, Яблунівському, Малодівицькому, Ічнянському, Глинському, Пирятинському та Чорнуському районах. На початку вересня командування Варвинського партизанського загону вирішило звільнити райцентр від загарбників. З цієї метою невелика група партизанів зав'язала перестрілку в центрі Варви, навмисне відступаючи до прилуцької царини, де розміщувалися основні сили загону. Поліцаї на чолі зі співробітниками жандармерії активно обстрілювали партизанів і потрапили в оточення. Тож 7 вересня 1943 року народні месники повторно звільнили Варву і протягом 10 днів утримували райцентр до вступу Радянської армії [4;3].

15 вересня бійці загону зустрілися з розвідкою Воронежського фронту. 17 вересня 1943 року війська 232-ої Сумської стрілецької дивізії (командир генерал-майор І.І.Улітін) при взаємодії з кердовими частинами 3-го Котельниківського гвардійського танкового корпусу (командир генерал-майор І.В.Вовченко) Воронежського фронту вступили до Варви, а партизани поповнили ряди визволителів.

Отже, в кінці літа 1943 року Варвинський партизанський загін зміцнів і об'єднував у своїх рядах до 2 тисяч осіб [11;235]. Він діяв на території 10 районів Чернігівської, Сумської і Полтавської областей. За час бойових дій було знищено сотні фашистів і поліцаїв, знешкоджено шість потягів, захоплено трофейну зброю, автомобілі. Варвинські партизани під керівництвом Є.Х.Соколовського у взаємодії з Радянською армією брали участь у визволенні багатьох міст і сіл України [40;490]. Діяльність партизанського загону мала б більші здобутки, якби увінчалася успіхом неодноразові спроби встановити зв'язок із центром [27;111]. Діяльність Варвинського партизанського загону впродовж шести місяців можна умовно поділити на чотири етапи. З 2 по 20 березня 1943 року він діяв у повному складі, з 20 березня по 20 травня – невеликими групами, з 20 травня по 6 серпня – у повному складі і аж до 20 вересня боровся з ворогом чотирма загонами. Не маючи допомоги від ШПРУ та обкому партії, партизанський загін Варвинщини зумів вистояти, борючись із ворогом усіма можливими засобами.

Павлоградське антифашистське повстання Дніпропетровської області

Як уже відомо, варвинські повстанці здійснили кілька спроб зв'язатися з Чернігівським підпільним обкомом та Всеукраїнським штабом партизанського руху, але всі вони не мали успіху, а павлоградські патріоти діяли під безпосереднім партійним керівництвом.

Павлоград – місто обласного підпорядкування, центр однойменного району, розташований у межиріччі річок Самара й Вовча, за 76 кілометрів від Дніпропетровська, у центрі вугільного району Західного Донбасу [10;570]. До 1941-го року місто налічувало 38 тисяч мешканців, але протягом війни фашистами було знищено 8700 жителів, 6700 юнаків та дівчат вивезено на роботу до Німеччини [14;153].

На початку червня 1941-го під керівництвом міськкому та обкому партії у Павлограді розпочалася робота по формуванню стрілецьких дивізій. Восени 1941-го було створено два полки народного ополчення та шість винищувальних батальйонів. Лише за вісім днів червня цього ж року надійшло 6000 заяв від павлоградців із проханням направити їх на фронт.

Восени 1941-го місто стало прифронтовим. Головою міського комітету оборони призначено першого секретаря Ф.Б.Зацаріна. У місті проводилася евакуація підприємств і населення. 11 жовтня 1941-го Павлоград був окупований. Фашисти вели масовий терор. Лише з листопада 1941-го по січень 42-го було розстріляно понад 3600 осіб [10;580]. Для боротьби із загарбниками ще в серпні 1941 року організовано партизанський загін із 50 осіб. Командиром його призначено П.К.Кабак. Восени 41-го було здійснено кілька бойових операцій. Проте в перших боях загинули командир П.К.Кабак і комісар Г.Д.Ковнат.

Ще до війни створено підпільний комітет, до якого ввійшли: А.П.Караванченко, С.С.Прибер, П.І.Потюгов, І.І.Соколовський, М.Т.Шубін, Г.К.Яценко. До роботи залучалася також і молодь. Г.М.Пасько, що працювала друкаркою в редакції однієї з німецьких газет, спільно з Г.І.Алексєєвою та Н.І.Алексєєвим друкували зведення Радінформбюро. Підпільник С.О.Чумак влаштувався на роботу до шляхової жандармерії, перекладачка К.А.Таблер-Новикова зуміла дістати друкарський шрифт для виготовлення паспортів, гербову печатку, бланки на право носити вогнепальну зброю, квитки для проїзду в потягах [10;575]. Проводилася також велика робота по врятуванню молоді від каторжних робіт у Німеччині. Значну допомогу надавали лікарі-військовополонені Г.Я.Чернявський, М.Г.Єссізінг, В.Д.Чебанівський, фельдшери В.Г.Ковальчук та С.Гулямов. Ними врятовано близько 4000 осіб.

У цей час у Павлограді розміщувався Дніпропетровський підпільний обком партії на чолі зі М.І.Сташковым, а після його смерті – Д.Г.Садовниченком. Зв'язковою між підпільними міськкомом та обкомом була М.Ф.Лубенська. Тоді ж вдалося визволити велику кількість радянських військовополонених із Богуславського концентраційного табору. Крім того, партизани підривали фашистські потяги, псували телефонний зв'язок, а також на дорозі Лозова-Павлоград-Дніпропетровськ спалили 12 німецьких автомашин.

Аналізуючи звіт Дніпропетровського обкому КП(б)У про збройне повстання в Павлограді 16 лютого 1943 року [11;27], можна простежити, що вже в травні 1942-го, враховуючи спробу Червоної армії організувати контрнаступ, підпільний обком розпорядився посилити роботу по створенню бойових груп із метою організації збройного повстання. Між членами комітету було розподілено напрями роботи, створено бойові групи на таких підприємствах: мотузковий завод (10 осіб, керівник Г.К.Яценко), лубзавод (6 членів, П.І.Потюгов), електростанція (10, Т.Г.Коротич), село Вербки (20, Н.І.Лушир), село Городище (26 осіб, І.В.Савченко). Всього діяло 14 груп. Підпільники зуміли влаштувати своїх людей на роботу в органи окупаційної влади. Так, до жандармерії направлено лейтенанта С.О.Чумака. За дорученням підпільного міськкому в дорожній жандармерії служила К.А.-Таблер-Новикова, що ввійшла в довіру німців. С.О.Чумак став її заступником.

Комсомолец О.Г.Чемерський за завданням міськкому поступив на службу до поліції, створивши там бойову диверсійну групу. Завдяки цим заходам підпільний міськком був, як правило, своєчасно проінформований про майбутні облави, обшуки чи арешти. 11 лютого 1943 року підпільник О.Г.Чемерський зі своїми товаришами випустили 74 ув'язнених [41;366-367].

Запалені перемогами Червоної армії (маються на увазі кампанії зими 42-го та весни 43-го років), павлоградські підпільники посилили бойову активність. Одна за одною відбувалися диверсії на заводах і залізничному транспорті. Група патріотів на чолі з П.І.Зуєвим організувала аварію німецького бронепоезда. Підпільники, які діяли в таборах військовополонених під керівництвом лейтенанта І.К.Черкаського, визволили 700 бійців і командирів Червоної армії з Богуславського табору і 400 – з табору, розташованого на території машинобудівного заводу.

У лютому 1943 року керівництво повстанням перейшло до підпільного обкому. Через начальника Павлоградської дорожньої жандармерії С.А.Чумака вдалося озброїти всі бойові групи. План повстання був підготовлений ще на початку місяця. 10 лютого видано наказ № ОБ/1 про зосередження всіх груп у Павлограді. Повстання планувалося розпочати в ніч із 13 на 14 лютого 1943 року. Враховуючи ворожу перевагу, штаб повстання вирішив зв'язатися з частинами Червоної армії, які почали наступ у даному напрямку [36;272]. Для цього у бік міста Лозової посилали зв'язківця з проханням підтримати. Підготовку повстання здійснювали секретарі Д.Г.Садовниченко та А.П.Караванченко. Створено 19 бойових груп, які налічували 500 партизанів. Незабаром усіх їх об'єднано в єдиний загін під командуванням майора П.О.Кравченка (комісар С.С.Прибер, начальник штабу К.В.Рябий). Велику допомогу в підготовці повстання надавав ЦК КП(б)У через зв'язкового В.Я.Партянка, який двічі приїздив до міста. В одному з розпоряджень передавалася вказівка секретаря КП(б)У Д.С.Коротченка про те, що партизани не тільки мають допомогти Червоній армії у визволенні міста, а й вжити заходи щодо збереження підприємств, установ, організацій і кадрів.

12 лютого 1943-го була надрукована відозва Дніпропетровського обкому до трудящих міста із закликом героїчно боротися. У ній говорилося: «Ми повинні показати, як любимо свободу, свою Батьківщину, як уміємо виконувати свій обов'язок...» [19;114-115]. Навмисне 13 лютого 1943-го підпільники поширили листівку, в якій сповіщалося буцімто про оточення Павлограда Червоною армією. Це викликало паніку серед окупантів. Скориставшись ситуацією, молодший лейтенант М.А.Панченко та комсомолец В.Алексеев захопили портфель із документами та картою дислокації ворожих військ і передали все це штабу 4-го гвардійського стрілецького корпусу.

Дізнавшись, що три озброєні групи підпільників зосередилися на шкіряному заводі, близько трьохсот німців оточили його. Розпочався нерівний бій. Понад 150 фашистів загинуло. Важкопоранений командир однієї з бойових груп А.Н. Несторенко написав на стіні: «Нас було 21! Стояли на смерть! Гинемо, але не здаємося!». Смертю хоробрих полягли й понад 50 підпільників, серед яких Л.Чумак, А.Черкаський, Зозуля, Запорозький, А. Несторенко, І.Величко та багато інших [13;114-115].

Бойові групи, що залишилися в місті, вночі 13, 14 і 15 лютого вели перестрілку з перекинутими із Дніпропетровська ворожими частинами. Фашисти оголосили місто й район партизанським, над підпільниками та населенням вчинили криваву розправу.

15 лютого повернулася зв'язкова О.В.Куликова. Вона принесла зі штабу 40-го гвардійського стрілецького корпусу погоджений план спільного удару по ворогу. Із штабу корпусу для координації дій прибув капітан Андросов. Він повідомив, що частини Червоної армії підійдуть до Павлограда ранком 17 лютого. У ніч на 16 лютого за наказом штабу в місті розпочалося повстання, в якому взяли участь близько 500 осіб. Першою розпочала бій група із селища Городище (керівник І.П.Савченко). Повстанці обстріляли ворожі частини, що відступали. Це стало

сигналом до загального повстання. Друга група на чолі зі старшим лейтенантом М.В.Беляшовим та рядовим А.Г.Кузнецовим захопила будинок міської управи й приміщення гестапо. Понад 300 ув'язнених поповнили ряди повстанців. Згодом патріоти захопили пошту, телеграф, перерізали шляхи на Дніпропетровськ і Запоріжжя [23;366-376].

На світанку 16 лютого 1943 року три радянських танки й група людей під командуванням І.І.Соколовського на трьох вантажівках прорвалися до міста. В другій половині дня бойові групи Г.І.Осьмиченка та І.Т.Білого оточили штаб 104-го італійського полку, а після його розгрому ворожі війська припинили опір. Повстанцям удалося вибити фашистів з міста. Було вбито понад 300 німців, дві роти 104-го італійського полку здалися в полон. 17 лютого підійшли частини 4-го гвардійського стрілецького корпусу й повністю очистили місто від німецько-фашистських загарбників. Майже всі підприємства Павлограда, склади із зерном і продовольством, а також лінії зв'язку вдалося врятувати. Радянській армії було передано 9 тисяч тонн зерна, 120 ц сояшнику, 730 голів ВРХ, 135 свиней, 14 автомашин та 1 мільйон карбованців. Понад 500 повстанців поповнили лави діючої армії. Ранком 18 лютого з Синельникового до Павлограда німці направили бронепоезд, який удалося підірвати.

Повстання мешканців Павлограда – одна із яскравих сторінок історії боротьби українського народу проти фашистських загарбників у тилу ворога. У літопису Великої Вітчизняної війни зафіксовано лише два подібних повстання – Варвинське й Павлоградське. Проте Павлоград лише п'ять днів був вільним. Фашисти знову перейшли в контрнаступ, піддавши його триденному бомбардуванню. Від міста залишилися лише руїни. 22 лютого 1943-го німці розпочали контрнаступ. Радянська армія відступила за Сіверський Дінець. Частина патріотів відійшла до Богуславського лісу, а частина пішла в підпілля [36;272].

Павлоград остаточно було визволено 18 вересня 1943 року. В боях за місто брали участь 60 гвардійська стрілецька дивізія, 172 стрілецька дивізія, 305 штурмова авіаційна дивізія, 288 авіаційна дивізія та 269 окремих саперний батальйон, які дістали назву «Павлоградських».

Аналізуючи антифашистську боротьбу українського народу на тимчасово окупованій території, можна виокремити таке:

– через прорахунки й тяжку морально-політичну обстановку першого періоду війни наспіх створена Варвинська підпільна організація була розгромлена німецько-фашистськими загарбниками у перші місяці окупації;

– патріотизм і самовідданість у боротьбі з ворогом продемонстрували варвинці навесні 1942-го; в цей час без будь-якої підтримки з центру було заново створено підпільну організацію;

– Люгневе повстання у Варві зірвало намір фашистів знищити сотні земляків, врятувало життя 187 арештованих мешканців райцентру;

– формування партизанського загону на території села Озеряни Варвинського району призвело до знищення фашистами понад двох сотень мешканців села; фактично врятувавши життя жителям Варви, втратили його безневинні мешканці Озерян;

– піврічна самовіддана діяльність Варвинського партизанського загону свідчила про патріотизм українського народу та його готовність без допомоги з центру дати відсіч ворогу;

– діяльність загону поширювалася на десять районів Чернігівської, Полтавської та Сумської областей, підживляла існування окупаційного режиму, допомагала Радянській армії звільняти окуповану територію;

– через тактичні помилки керівників Дніпропетровського обкому та невдалий контрнаступ Радянської армії влітку 1942-го Павлоградське повстання завчасно розпочалося і також було придушене;

– 16-17 лютого 1943 року павлоградці допомогли частинам Червоної армії перейти в контрнаступ, проте це виявилось передчасним і призвело до поразки;

– спільним для обох повстань було палке бажання народу помститися фашистам і наблизити час перемоги; відмінним – те, що Варвинське повстання готувалося на власний розсуд місцевими патріотами, а Павлоградське – під керівництвом Дніпропетровського підпільного обкому;

– незважаючи на величезні втрати як на Варвинщині, так і на Павлоградщині, патріоти як могли, наближали переможну ходу Радянської армії.

1. Баграмян І.Х. Так починалась війна. – К., 1975. – С.186-190.
2. Безсмерття: Книга Пам'яті України 1941-1945. – К., 2000. – С.220-300.
3. Велика Вітчизняна // Патріот Батьківщини. – 1974. – № 2. – С.2.
4. Вони захищали Вітчизну. – К., 1974. – С.3.
5. В подум'ї боротьби: бойовий шлях 13-ї армії. – М., 1973. – С.34.
6. Григорович Д., Денисенко П. Комсомольське підпілля на Україні в роки Великої Вітчизняної війни. – Одеса, 1960. – С.189-193.
7. Деборин К.Д., Тельпуховський Б.С. Итоги и уроки Великой Отечественной войны. – М., 1970. – С.29-35.
8. Дії партизанів // Зоря. – Лохвиця, 1968. – №71. – С.4.
9. Заграв над Удаєм // Перемога соціалізму. – Варва, 1944. – №17. – С.3.
10. Історія міст і сіл Української РСР в 26-ти т.: Дніпропетровська область. – К.: Головна редакція УРЕ, 1969. – С.570.
11. Історія міст і сіл Української РСР в 26-ти т.: Чернігівська область. – К.: Головна редакція УРЕ, 1969. – С.225-235, 505.
12. Історія Української РСР. – Т.7. – К., 1977. – С. 156-190.
13. История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941-1945 г.г. – Т.3. – С.114-115.
14. Караванченко А.П., Федоренко Ф.П. Непокоренный Павлоград. – М., Политиздат, 1965. – С.150-156.
15. Кисляк І.Р. Спогади. – Варва, 1974. – С.15.
16. Кутовий Є.П. Нариси з історії Варви. – Варва, 1979. – С.17.
17. Лановик Б., Матейко Р. Історія України: Навчальний посібник. – К.: Знання, 2000. – С.411-419.
18. Листівки партійного підпілля і партизанських загонів України в роки Великої Вітчизняної війни. – К., 1969. – С.17-75, 131.
19. Лихолат О.В., Лихолат А.О. Історія України: Навчальний посібник. – К., 1999. – С.176-181.
20. Мельник С.М., Бойко М.К. В тилу ворога: Документи і матеріали про участь партизанів Чернігівщини в боротьбі проти фашистських загарбників. – Чернігів, 1994. – С.57.
21. Надисев Г.С. На службі штабної. – М., 1976. – С.25-27.
22. Нариси історії Чернігівської обласної партійної організації. – К.: Політвидав України, 1987. – С.178-179.
23. Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине 1941-1944. – В.2-х кн. – Кн.1. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 366-367.
24. Народні месники // Тваринництво України. – 1974. – № 1. – С.21.
25. Нескорені: партизанський рух і підпілля в роки Великої Вітчизняної війни: Збірник документів і матеріалів. – К.: Політвидав України, 1990. – С.220-255.
26. Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні: Збірник документів і матеріалів. – К., 1963. – С.143-440.
27. Палій І.В. Нариси з історії Варви. – Варва, 1974. – С. 9-122.
28. Партизани Варвинщини // Деснянська правда. – 1974. – № 27. – С. 2.
29. Итоги Второй мировой войны: Сборник статей. – М., 1967. – С.120.
30. Подвиг земляків // Радянське життя. – Варва, 1978. – № 18. – С.4.
31. Попудренко М.М. Щоденник. – К., 1949. – С.38-39.
32. Радянська Україна в роки Великої Вітчизняної війни 1941-1945: Документи і матеріали в 3-х т. – Т.2. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 215. 33. Саверська-Лихошва В.В. Варва під час Великої Вітчизняної війни // Слово Варвинщини. – 1999. – № 53. – С.3.
33. Саверська-Лихошва В.В. Краєзнавчі матеріали на уроках історії: Навчально-методичний посібник для учнів 7-11 класів. – Варва-Київ, 2001. – С.73-90.
34. Саверська-Лихошва В.В. Нариси з історії Варви. – Варва, 1999. – С.43-76.
35. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны. – Т.2. – К.: Наукова думка, 1980. – С.217, 271-272.
36. Федоров О.Ф. Підпільний обком діє. – К., 1975. – С.8.
37. Український енциклопедичний словник. – К.: Головна редакція УРЕ, 1980. – С.57-58.
38. Українська радянська енциклопедія. – Т.2. – К.: Головна редакція УРЕ, 1978. – С.225-250.
39. Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941-1945 рр.– В 3-х т. – Т.1. – К.: Політвидав України, 1967. – С.117.

40. Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941-1945 рр. – В 3-х т. – Т.2. – К.: Політвидав України, 1968. – С. 44-48.
41. Филиппин А. Припятская проблема. – М., 1969. – С.133.
42. Чайковський А.С.Невідома війна: Партизанський рух в Україні 1941-1944 рр.: мовою документів, очима історика. – К.: Україна, 1994. – С.215-217.
43. Червоні партизани. – К., 1967. – С.4.
44. Чернігівська обласна партійна організація в роки Великої Вітчизняної війни. – К.: Політвидав, 1987. – С.31-58, 69.
45. Чернігівщина в період Великої Вітчизняної війни (1941-1945рр.). – К.: Політвидав України, 1978. – С.20-80.
46. Яременко В. Спогади колишнього комісара обласного партизанського загону. – Чернігів, 1967. – С.12.

Главная цель работы - попытка ликвидировать «белые пятна» в истории родного края опровергнуть существующее в прошлом мнение о том, что подпольно-партизанским движением в тылу врага руководили исключительно из центра, дать оценку антифашистскому восстанию в Варве на Черниговщине и в Павлограде на Днепропетровщине.

The main object of our research work is trying to liquidate «the white spots» in our local history, to disprove the existing idea that the underground-partisan struggle of the home front (1941-19-13) in Ukraine was led exceptionally from the center, to inform of antifascist rebellions both in Vaivа of Chemihiv region and in Pavlohrad of Dnipropetrovsk region.